

مبانی نظری و روش‌شناسی

مقیاس‌های دینداری

به انضمام پرسشنامه‌های دینداری

تألیف:

دکتر محمد خدایاری‌فرد

استاد دانشگاه تهران

دکتر باقر غباری‌بناب

دانشیار دانشگاه تهران

دکتر علینقی فقیهی

دانشیار دانشگاه قم

دکتر عباس رحیمی‌نژاد

استادیار دانشگاه تهران

دکتر محسن شکوهی‌یکتا

دانشیار دانشگاه تهران

انتشارات آوای نور

تهران - ۱۳۹۱

مقیاس های دینداری (مبانی نظری و روش شناسی به انضمام پرسشنامه های دینداری) / مولفان محمد خدایاری فرد ... [و دیگران].
تهران: آوای نور، ۱۳۸۹.
ج ۱ (بدون صفحه شمار).

ISBN: 978-600-5413-26-7

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا
مولفان محمد خدایاری فرد، علینقی فقیهی، باقر غباری بناب، محسن شکوهی یکتا، عباس رحیمی نژاد.
کتابنامه. دینداری - دین - روش شناسی - دین و جامعه شناسی -
دینداری - پرسش ها و پاسخ ها - شناخت (فلسفه دین)
خدایاری فرد، محمد، ۱۳۲۹ -

۲۴۸/۴

BV۴۵۰۹/۵/۷۱۲۸۹

۲۰۹۳۸۷۹

شماره کتابخانه ملی:

مبانی نظری و روش شناسی مقیاس های دینداری به انضمام پرسشنامه های دینداری

تألیف: محمد خدایاری فرد، علینقی فقیهی، باقر غباری بناب،

محسن شکوهی یکتا، عباس رحیمی نژاد

ناشر: انتشارات آوای نور

چاپ اول - ۱۳۹۱

تیراژ: ۱۵۰۰ جلد چاپ: یک فرنگ

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۴۱۳-۲۶-۷

نشانی: تهران - میدان انقلاب - خیابان ۱۲ فروردین - خیابان شهید وحید نظری - پلاک ۹۹

تلفن: ۶۶۹۶۷۳۵۵ - ۶۶۴۸۰۸۸۲ تمایل:

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است

قیمت ۱۲۴۰۰ تومان

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۱۳
---------------	----

بخش اول : مبانی نظری و رویکردهای دینداری

فصل یکم : دیدگاه ها و رویکردهای دینداری

مقدمه.....	۲۲
مفهوم لغوی دین.....	۲۵
مفهوم اصطلاحی دین.....	۲۶
تبیین فلسفی دین.....	۲۹
کنش اجتماعی دین.....	۳۲
حمایت اجتماعی.....	۳۴
مهیار اجتماعی.....	۳۶
تقویت ارزش های اخلاقی.....	۳۷
تبیین روانشناختی دین.....	۳۹
نظریه های تحول روانشناختی دین.....	۳۹
آلپورت.....	۴۰
پیاژه.....	۴۱
الکایند.....	۴۲
گلدمن.....	۴۲
کولبری.....	۴۳
فاولر.....	۴۵

۴۶	اوسر
۴۷	آیا نظریه‌های مرحله‌ای کافی است؟
۴۸	رویکرد جامع در دیدگاه تحولی دین
۴۸	رویکرد انگیزشی به دین
۵۰	کنش انگیزشی دین

فصل دوم : ساختار دینداری

۵۴	ساختار دین از دیدگاه اندیشمندان غربی
۵۴	دیدگاه پترسون و همکاران
۵۴	آلستون
۵۵	کینگ
۵۶	گلاک و استارک
۵۷	وول هوگل
۵۸	پرات
۵۸	گلاک
۶۱	ساختار دین از دیدگاه اندیشمندان مسلمان
۶۲	ابوحامد غزالی
۶۳	شهید محمدباقر صدر
۶۴	شهید مطهری

فصل سوم : ساختار دینداری براساس قرآن و حدیث

۷۰	الف - باور دینی
۷۳	ب - عواطف دینی
۷۳	۱ - عواطف مثبت (حب)
۷۷	۲ - عواطف منفی (بغض)
۷۹	ج - التزام و عمل به وظایف دینی
۷۹	عبادات
۷۹	۱ - عبادات فردی
۸۲	۲ - عبادات جمعی
۸۵	اخلاق
۸۵	۱ - اخلاق فردی
۹۵	۲ - اخلاق جمعی
۱۰۲	اخلاق در تعامل با طبیعت

بخش دوم: روش‌شناسی سنجش دینداری

فصل چهارم: روش‌های پژوهش در مطالعات دینی

۱۱۱	۱- روش توصیفی
۱۱۲	۲- روش آزمایشی
۱۱۳	۳- روش فراتحلیل
۱۱۴	۴- روش مشاهده میدانی
۱۱۵	۵- روش تحلیل محتوا
۱۱۵	۶- روش مطالعه موردی
۱۱۶	۷- روش اجتهادی
۱۱۸	درون‌نگری قلبی
۱۲۰	راه عقلی
۱۲۱	راه تجربی

فصل پنجم: روش‌های سنجش دینداری

۱۲۵	۱- روش مشاهده
۱۲۶	۲- روش خودگزارشی
۱۲۶	پرسشنامه
۱۲۸	تعریف مقیاس
۱۲۹	مقیاس ترستون
۱۳۰	مقیاس لیکرت
۱۳۲	۳- روش‌های فرافکن
۱۳۳	ویژگی‌های روانسنجی ابزارهای اندازه‌گیری سازه دینداری
۱۳۶	روایی
۱۳۷	اعتبار
۱۳۸	مشکلات و محدودیت‌های سنجش دینداری

بخش سوم: مقیاس‌های دینداری

فصل ششم: مقیاس‌های دینداری خارجی

۱۴۳	آلبورت و راس
۱۴۵	گورساج و مک فرسون
۱۴۶	فرانسیس

۱۴۷	پاستوویت
۱۴۷	دادلی و کرایزه
۱۴۷	شارپ
۱۴۸	پارگامنت و همکاران
۱۴۸	کاس و همکاران
۱۴۹	لاورنس
۱۴۹	آلتی میر و هانس برگر
۱۵۰	گریر و فرانسیس
۱۵۰	فرانسیس و گریر
۱۵۱	ستی و سلیگمن
۱۵۱	سایور و سایور
۱۵۲	بنسون، دوناو و اریکسون
۱۵۲	مورو، ورتینگتون و مک کالوب
۱۵۳	رایان، ریگی و کینگ
۱۵۳	هانسبرگر و همکاران
۱۵۴	کالدستاد و استیفوس - هانسن
۱۵۴	باست و همکاران
۱۵۵	کینگ، اسپیک و توماس
۱۵۵	دی و نیدز
۱۵۶	فایر و والتی
۱۵۶	هال و ادوارد
۱۵۷	گیسون و فرانسیس
۱۵۷	هاورث، هیل و گلیدن
۱۵۸	کوانیگ، پاترسن و میدور
۱۵۸	ناکس، لانگهوف و والترز
۱۵۸	برازلتون، فراندسن و مک کاون
۱۵۹	گریس

فصل هفتم: مقیاس‌های دینداری در ایران

۱۶۷	گستره پژوهش‌های داخلی در زمینه ساخت مقیاس‌های دینی
۱۶۷	علوان آبادی
۱۶۸	گلریز
۱۶۸	رحیمی‌نژاد و احمدی
۱۶۹	سراج‌زاده

۱۷۲	آرین
۱۷۶	باقری، خسروی و اسکندری
۱۸۱	جان‌بزرگی
۱۸۳	خدایاری فرد و همکاران
۱۸۷	گلزاری
۱۹۳	طالبان
۱۹۷	اکبری و پارسا
۲۰۰	رجب‌زاده
۲۰۴	بهرامی احسان
۲۰۸	معتقد لاریجانی
۲۱۰	طلابی
۲۱۱	غباری بناب، لواسانی و محمدی
۲۱۳	ممنوی‌پور
۲۱۴	آبیاری و وفایی
۲۱۶	آذربایجانی

بخش چهارم: خلاصه گزارش پژوهش ملی آماده‌سازی مقیاس دینداری اقشار جامعه ایران خدایاری فرد و همکاران

فصل هشتم: روش پژوهش

۲۲۷	مقدمه
۲۲۹	طرح پژوهش
۲۳۰	جامعه آماری
۲۳۱	واحد آماری
۲۳۱	حجم نمونه
۲۳۱	مرحله آماده سازی مقیاس
۲۳۱	مرحله نهایی سنجش دینداری
۲۳۲	شیوه انتخاب گروه نمونه
۲۳۶	ابزار پژوهش
۲۳۶	الف: ساخت مقیاس سنجش دینداری
۲۳۹	ب: ابزار نهایی سنجش دینداری اقشار مختلف جامعه
۲۳۹	شیوه گردآوری داده‌ها
۲۴۰	الف: نحوه جمع‌آوری داده‌ها در مرحله سنجش مقدماتی
۲۴۰	ب: نحوه جمع‌آوری داده‌ها در مرحله سنجش نهایی دینداری

فصل نهم: یافته‌های پژوهش

مقدمه	۲۴۳
۱- آماده‌سازی مقیاس دینداری	۲۴۴
الف: ویژگی‌های جمعیتی گروه نمونه در سنجش مقدماتی	۲۴۴
ب: ویژگی‌های روانسنجی پرسشنامه‌های سنجش مقدماتی	۲۴۷
۲- ساخت مقیاس نهایی دینداری اقشار مختلف جامعه	۲۵۰
الف: ویژگی‌های جمعیتی گروه نمونه در سنجش نهایی	۲۵۰
ب: سؤالات «المود اجتماعی»	۲۵۶
ج: تحلیل عاملی پرسشنامه	۲۵۷
د: روایی حلاکی مقیاس نهایی دینداری	۲۶۶
ه: اعتبار بازآزمایی	۲۷۰
۳- ارزیابی سطوح دینداری در بین اقشار مختلف	۲۷۰
الف: تحلیل دینداری براساس خصوصیات جمعیت شناختی	۲۷۶
ب: مقایسه عوامل دینداری براساس گروه سنی	۲۷۸
ج: مقایسه عوامل دینداری براساس سطح تحصیلات اعضای گروه نمونه	۲۸۰
د: مقایسه عوامل دینداری براساس وضعیت اشتغال گروه نمونه	۲۸۲
پیوست ۱: مقیاس دینداری خدایاری فرد و همکاران - فرم دانشجویی	۲۸۳
پیوست ۲: مقیاس دینداری خدایاری فرد و همکاران - فرم دانش‌آموزی	۲۹۵
پیوست ۳: مقیاس دینداری خدایاری فرد و همکاران - فرم اقشار مختلف	۳۲۳
منابع	۳۳۷

پیشگفتار

سپاس خداوند بزرگ را که انسان را به قلم سرگند داد و به او آموخت آنچه را که نمی‌دانست. پژوهش با موضوع دینداری در ایران سابقه طولانی ندارد. شاید تنها در یک یا دو دهه اخیر پژوهشگران جامعه‌شناسی، روانشناسی و دیگر رشته‌های علوم انسانی، به ضرورت پژوهش‌های منظم و علمی در زمینه دین پی برده‌اند. در عصر حاضر دین‌پژوهی به شیوه علمی و با استفاده از روش‌های پذیرفته‌شده در علوم انسانی، یکی از جدیدترین حیطه‌های پژوهشی در رشته‌های علمی و دانشگاهی است. شاید بتوان گفت که عصر حاضر، دوره بازگشت به دین و بازنگری در مفاهیم آن است. انسان قرن حاضر به‌عنوان انسان "دین‌ورز" شناخته شده است؛ زیرا بر اساس یافته‌های برخی پژوهش‌های جامعه‌شناختی، بیش از ۹۵ درصد افراد به وجود خداوند ایمان دارند (الیاده، ۱۳۷۴). روانشناسان تقریباً از نخستین سال‌های جدایی روانشناسی از فلسفه و اعلام موجودیت آن به‌عنوان علم تجربی، میل وافری به مطالعه و ارزیابی رفتارهای انسان در حیطه‌های گوناگون مانند هوش، حافظه، استعداد و شخصیت

داشته‌اند. در سال‌های اخیر نیز، دین به‌عنوان یکی از موضوعات مورد مطالعه روانشناسی مطرح شده است. به‌طوری‌که تحقیقات در زمینه‌های مختلف مذهبی از جمله میزان مذهبی بودن، نیاز به مذهب، تأثیر مذهب بر سلامت جسمی و روانی، مقابله با تنیدگی در سطوح مختلف دین با استفاده از راهکارهای مقابله‌ای مذهبی و غیره به‌طور چشمگیری فزونی یافته است (از جمله آرگیل^۱ و هالاهمی، ۱۹۷۵؛ برگین^۲، ۱۹۹۱؛ جان‌بزرگی، ۱۳۷۸؛ گلزاری، ۱۳۷۸؛ خدایاری‌فرد و پرند، ۱۳۸۶).

از آنجا که دین یکی از عمیق‌ترین جنبه‌های شخصی زندگی انسان است که برخی از مهم‌ترین مسائل اصرارآیند و توصف‌ناپذیرترین تجربه‌های بشر را در برمی‌گیرد، پس عجیب نیست که سنجش دینداری دشوار باشد. عنوان یکی از سرمقاله‌های مجله غده‌شناسی روانی^۳ مربوط به این موضوع، چنین انتخاب شده است: "آیا می‌توان پرتو خورشید را با خط‌کش اندازه‌گیری کرد؟" (لدربرگ و فیتچت^۴، ۱۹۹۹؛ به نقل از شرمین و سیمونتون^۵، ۲۰۰۱). یعنی دین و در نتیجه آن سنجش دینداری موضوعی چندبعدی و پیچیده بوده و نیازمند دقت و تلاش بسیار است.

در طول مدت زمان طرح موضوع دینداری در روانشناسی، این موضوع و نحوه مواجهه با آن همواره تحت تأثیر دو تحول عمده در روانشناسی قرار گرفته است. از یک سو تحولات نظری به تغییر دیدگاه‌های روانشناسان در زمینه تبیین دین و تأثیرات آن بر جلوه‌های روانی منجر شده و دریافت‌های نظری به‌طور عمیق، مفهوم‌پردازی در زمینه دین را متحول کرده است. از سویی دیگر، به‌موارات تحولات نظری، روش بررسی و تحقیق در موضوعات روانشناختی دینی نیز دگرگون شده است. اصولاً روش‌شناسی سهم بسزایی در مطالعات و تحقیقات، به‌ویژه تحقیقات دینی دارد به‌این معنا که اتخاذ روش علمی درست و منطقی موجب حصول داده‌ها و یافته‌های قابل اعتماد و خالی از اشتباهات و خطای روش‌شناختی می‌شود که در نهایت مانع از ایجاد

1. Argyle

2. Bergin

3. psycho - oncology

4. Lederberg & Fitchett

5. Sherman & Simonton

و شکل‌گیری مفاهیم و تصاویر غلط از دین، دیندار و دینداری خواهد شد. از این‌رو بررسی ملاحظات روش‌شناختی در حوزه مطالعات مربوط به روانشناسی دین، از جمله بررسی مبانی نظری حاکم بر روش‌های پژوهش، نقش نظریه در پژوهش، منطق انتخاب روش و ابزار مناسب و در نهایت منابع مربوط به طراحی و ساخت پرسشنامه، اهمیت ویژه‌ای دارد.

یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین مشکلات در مطالعه علمی دینداری، کمبود ابزارهای روا^۱ و معتبر^۲ برای سنجش دینداری است. مفهوم روا بودن یا روایی، به این پرسش پاسخ می‌دهد که ابزار اندازه‌گیری تا چه حد خصیصه مورد نظر را می‌سنجد. بنابراین بدون آگاهی از روایی ابزار اندازه‌گیری نمی‌توان به دقت داده‌های حاصل از آن اطمینان داشت. ابزار اندازه‌گیری ممکن است برای اندازه‌گیری خصیصه ویژه‌ای در جامعه‌ای دارای روایی باشد، درحالی‌که برای سنجش همان ویژگی در جامعه دیگر روا نباشد (سرمد، بازارگان و حجازی، ۱۳۷۶). بنابراین یکی از اصول لازم به‌کارگیری ابزاری در جامعه، در نظر گرفتن و محاسبه روایی آن ابزار در همان جامعه است.

نقد‌های روش‌شناختی و روانسنجی در تدوین ابزارهای دینداری موجود در کشور و نیز فقدان هنجار استانی، منطقه‌ای و ملی و نبود شیوه استاندارد و وحدت رویه‌ای در اجرا و نمره‌گذاری که به خلط در نتایج حاصل می‌انجامد، وجود آزمون استاندارد را که قابلیت عملی و اجرایی داشته باشد، توجیه می‌کند. وجود آزمون‌های استاندارد و هنجاریابی‌شده برای خصیصه‌ای در یک جامعه، توصیفی تصویری و عددی از آن خصیصه در جامعه مذکور ارائه می‌دهد؛ دین و دینداری نیز به‌عنوان یک ویژگی در افراد و جامعه در صورتی‌که دارای هنجارهایی تولیدشده براساس آزمون‌های استاندارد باشد، می‌تواند توصیفی از نگرش دینداری افراد آن جامعه باشند.

اطلاعات موجود در پژوهش‌های مربوط به سنجش نگرش‌ها و اعتقادهای دینی اغلب در زمینه دین مسیحیت بوده و تعمیم آن به جامعه اسلامی ما امکان‌پذیر نیست.

با اینکه در دو دهه اخیر در کشورهای مختلف تحقیقات فراوانی در مورد دین و اهمیت آن انجام گرفته است، متأسفانه در کشور ما به این موضوع از منظر آیات و احادیث اسلامی و با عنایت به کارکردهای روانشناختی و جامعه‌شناختی آن کمتر توجه شده و در مجلات، فصلنامه‌ها و نشریه‌های علمی کشور، کمتر می‌توان تحقیقات و نتایج بررسی‌های مربوط به این موضوع را مشاهده کرد. سؤال مهم این است که چرا در ایران به‌ویژه بعد از انقلاب اسلامی که بنیاد آن بر مبنای فرهنگ دینی استوار است و تحقیقات و پژوهش‌های علمی بسیاری مبتنی بر پیش‌فرض‌های اسلامی را می‌طلبد، این موضوع همچنان مسکوت مانده و فقط مطالعاتی از طریق استادان حوزه در مبانی نظری، انجام گرفته و ویژگی‌های فرد دیندار توصیف شده و پژوهشی‌های میدانی در این زمینه انجام نگرفته است. از این‌رو ساختن ابزاری برای سنجش اعتقادهای مذهبی به‌ویژه در قشر جوان به‌منظور اعتلای فرهنگ اسلامی و معرفی مبانی نظری سنجه‌های دینی به جامعه پژوهشگران داخل و خارج از کشور کاملاً ضروری به نظر می‌رسد. به دلیل استفاده واژه مذهب به جای دین در بسیاری از متون در کتاب حاضر واژه دین و مذهب در بسیاری از موارد به معنای مشابه و به جای یکدیگر استفاده شده است.

در جامعه ایران به‌عنوان جامعه‌ای دیندار و مذهبی با تولید آزمون‌های هنجار شده می‌توان به توصیف جامعه از این حیث پرداخت. بدون استفاده از ابزارهای سنجش دینداری نمی‌توان به‌صورت قاطع و علمی ادعا کرد که جامعه کنونی ایران به لحاظ روند دینداری در چه وضعی قرار دارد و در مقایسه با گذشته از چه جایگاهی برخوردار است. احساس این نیاز و همچنین خلأ مقیاس سنجش دینداری کاملاً بومی و مبتنی بر آیات و روایات اسلامی، اینجانب را بر آن داشت تا با همکاری گروهی از استادان متخصص حوزه و دانشگاه، هسته کوچکی را در دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران با عنوان "گروه مطالعات روانشناسی دین" از سال ۱۳۷۵ تشکیل دهیم. همچنین در این راستا پروژه‌های پژوهشی متعددی را برای ساخت و آماده‌سازی مقیاس سنجش دینداری پیگیری کنیم تا مقیاس استاندارد برای سنجش دینداری در کشور تدوین و به واسطه آن نگرش دینی دانش‌آموزان، دانشجویان و اقشار مختلف جامعه در سطح ملی ارزیابی و هنجارهایی استانی و منطقه‌ای تدوین شود. بنابراین در

کتاب حاضر که حاصل پژوهش‌های متعدد است، با بررسی رویکردهای متفاوت به دین و کارکردهای مختلف آن در فصول آتی، به تبیین دین و دینداری از منظر دینی توجه شده، ساختار و مؤلفه‌های دینداری با استفاده از منابع دین مبین اسلام (قرآن و حدیث) معرفی و دسته‌بندی شده است، همچنین مراحل ساخت مقیاس سنجش دینداری براساس مؤلفه‌های مذکور توضیح داده شده است.

انجام این پروژه‌های بزرگ بدون یاری و حمایت سازمان‌ها و متخصصانی که در سطور زیر به آنها اشاره می‌شود، میسر نبود. ابتدا لازم است از معاونت محترم پژوهشی، مدیر کل محترم پژوهش‌های کاربردی و کارشناسان محترم پژوهشی دانشگاه تهران به دلیل پشتیبانی‌های همیشگی و برطرف کردن موانع و مشکلات پژوهشی تشکر و قدردانی کنم. همچنین از مسئولان و کارشناسان محترم پژوهشی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، سازمان ملی جوانان، سازمان تبلیغات اسلامی و پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، به دلیل حمایت‌های مالی از پروژه‌های انجام گرفته سپاسگزارم.

از کلیه همکاران و مشاوران محترم طرح‌ها از جمله آقایان دکتر عباس رحیمی‌نژاد، دکتر باقر غباری‌بناب، دکتر محسن شکوهی‌یکتا، حجت‌الاسلام دکتر علی‌نقی فقیهی، حجت‌الاسلام دکتر مسعود آذربایجانی، دکتر غلامعلی افروز، دکتر حیدرعلی هومن، دکتر ولی‌اله فرزاد، دکتر خسرو باقری نوع‌پرست، دکتر احمد به‌پژوه، دکتر هادی بهرامی احسان، دکتر مرتضی منطقی، دکتر سیدحسین سراج‌زاده، دکتر سید محسن فاطمی، و آقایان محسن پاک‌نژاد، و سعید اکبری‌زردخانه که با حضور در جلسات هفتگی در طول انجام طرح‌ها و با ارائه دیدگاه‌های علمی خود بر غنای هرچه بیشتر پژوهش‌ها افزودند و از خانم‌ها دکتر الهه حجازی، دکتر یاسمین عابدینی، نسرین عبدالوند و زهرا برخوردارپور که در تمام مراحل تحقیق در زمینه ساخت مقیاس دینداری در دانشجویان از همکاری‌های صمیمانه آنها بهره‌مند بودیم، نیز تشکر و قدردانی می‌کنم. از آقایان دکتر رضا پورحسین، دکتر محمدرضا شرفی، دکتر یونس نوربخش، دکتر حمیدرضا آیت‌اللهی، دکتر علی‌اصغر پور عزت، دکتر عبدالرحیم گواهی، حجت‌الاسلام دکتر علیرضا اعرافی، دکتر فرامرز سهرابی، علی

علیرضا شجاعی زند، حجت‌الاسلام علیرضا رجالی تهرانی، دکتر حمید کثیری، دکتر علی محمد گودرزی، خاخام دکتر یونس حمامی لاله‌زار، شماس آربی نرسیسیانس، دکتر کمال خرازی، دکتر جواد اژدای، دکتر محمدرضا سعیدآبادی، دکتر سیدمجتبی رضوی طوسی، دکتر علیرضا فروغی، دکتر جعفر بوالهیری، آقای محمد پارچه‌باف دوستی، آقای مهرداد نوانی، و خانم‌ها دکتر شیوا خلیلی، دکتر مه‌سیما پورشهریازی، دکتر صبا خدایاری فرد و خانم زهرا قیامی که در سال‌های اخیر برای انجام دو پروژه بزرگ ساخت مقیاس بین‌المللی دینداری: با رویکرد مقایسه بین‌فرهنگی و طراحی و اجرای مداخلات روانی-اجتماعی برای ارتقای دینداری دانشجویان به جمع گروه پژوهشی ما پیوستند، بسیار سپاسگزارم. از آقای دکتر مرتضی نصرت نیز که نظارت علمی طرح‌ها را عهده‌دار بودند و راهنمایی‌های لازم را به موقع انجام می‌دادند، تشکر می‌کنم.

شایان ذکر است که برای تدوین کتاب حاضر، با برگزاری جلسات متعدد و هم‌اندیشی مؤلفان، مقرر شد با مبنا قرار دادن پژوهش‌های انجام گرفته در گذشته در حوزه دینداری به‌ویژه دو پژوهش به نام‌های "آماده‌سازی و هنجاریابی مقیاس سنجش دینداری در جامعه دانشجویی کشور" و "آماده‌سازی مقیاس دینداری و ارزیابی سطوح دینداری اقشار مختلف جامعه ایران"، الگوی کتاب تنظیم شد. بنابراین ابتدا پیش‌نویس فصل‌بندی کتاب توسط اینجانب تنظیم و برای اظهار نظر در اختیار دیگر مؤلفان قرار گرفت. تنظیم پیش‌نویس و جمع‌آوری نظرهای اصلاحی مؤلفان و انعکاس آن به ناشر محترم به آقای دکتر عباس رحیمی‌نژاد محول شد که از ایشان برای تلاش ویژه‌ای که مبذول داشتند، تشکر می‌کنم. از آقای سعید اکبری زاهدی که در تنظیم نهایی کتاب نظرات ارزشمندی ارائه دادند تشکر می‌شود. از خانم فیض ابادی برای تنظیم برخی از منابع لاتین تشکر می‌شود. در خاتمه از دانشمند ارجمند جناب آقای اکبر ثبوت که با مطالعه کتاب و ارائه نکته نظرهای ارزشمندشان ما را در بهتر شدن این کتاب یاری کردند تشکر و قدردانی می‌شود.

باید اذعان کرد هر تلاش و پژوهشی با همه دقت و ریزی‌هایی، خالی از ایراد و اشکال نخواهد بود، از این‌رو از همه خوانندگان و پژوهشگران محترم تقاضا دارد

پیشنهادهای و نظرهای خود را برای بهبود کار در پژوهش‌های بعدی به پست الکترونیکی اینجانب به نشانی khodayar@ut.ac.ir ارسال کنند یا به هر طریق دیگری که صلاح می‌دانند اطلاع دهند تا در چاپ‌های بعدی در نظر گرفته شود. شایان ذکر است که اجرای پرسشنامه‌های پیوست کتاب فقط برای تحقیقات گروهی کاربرد دارد و اجرای فردی و استفاده غیرپژوهشی از آن فاقد اعتبار است.

دکتر محمد خدایاری‌فرد

استاد دانشگاه تهران و مجری پژوهش‌های دینداری